

מסקנות הלכתיות מתוך ספר מאסף: יחסו של בעל "פתחי תשובה" לעיסוק בחוכמת הקבלה

חנן יצחקי

תקציר

מאמר זה יעסוק בהתייחסותו של ר' אברהם צבי אייזנשטט (ליטא, המאה ה-19) אל לימוד הקבלה בכלל ואל ספר הזוהר בפרט, כפי שמתבטא בחיבורו הגדול "פתחי תשובה", אחד מנושאי הכלים החשובים של ה"שולחן ערוך". חיבור זה הוא ספר מאסף שבו הפנה המחבר את הקוראים לאלפי תשובות ממאות ספרי שו"ת, אך על פי רוב לא הביא את דעתו האישית על הנושא המדובר. בנוגע ליחס ללימוד חוכמת הקבלה הובאו ב"פתחי תשובה" חמש תשובות ממחברים שונים, וכולם כאחד הביעו התנגדות ללימוד זה. על פי הפניות אלו ניתן ללמוד על דעתו של המחבר בנושא, בניגוד לנושאים אחרים שבהם הפנה לכמה תשובות המביעות עמדות שמנוגדות זו לזו. נראה שדעתו נגד העיסוק בחוכמת הקבלה הושפעה מחכמי אוסטרו-הונגריה (כאחד מצאצאיהם), בניגוד לדעתם של חכמי האזור שבו התגורר (ליטא), שלמדו ועסקו בפועל בחוכמת הקבלה באותה תקופה.

מילות מפתח: "פתחי תשובה", ספרות השו"ת, חוכמת הקבלה

הרב ד"ר חנן יצחקי - ראש התוכנית לתואר שני בתחום "זיכרון, מורשת ישראל וחינוך"

במכללת אמונה-אפרתה בירושלים; chananyi@emef.ac.il

מבוא*

מאמר זה עוסק בהתייחסותו של הרב אברהם צבי אייזנשטט¹ (להלן: רא"א) - חי בליטא באמצע המאה ה-19 - אל עולם הקבלה בכלל ואל ספר הזוהר בפרט, כפי שמתבטא בספרו הגדול "פתחי תשובה"². חיבור זה נכתב סביב שלושה מחלקי ה"שולחן ערוך": "יורה דעה"³, "אבן העזר"⁴ ו"חושן משפט"⁵, ומהווה בעיקרו מאסף של שאלות ותשובות הלקוחות ממאות ספרי שו"ת⁶ שאותן רא"א תמצת וערך לפי סדר הסימנים והסעיפים של חלקי ה"שולחן ערוך". בהקדמתו לחלק "יורה דעה" הסביר רא"א מדוע ויתר על איסוף התשובות לחלק "אורח חיים":

ואופן החיבור הזה ומעשיהו בקודש הוא כמעשה הספר שערי תשובה על או"ח [אורח חיים] שחיבר ש"ב [שאר בשרי]⁷ הגאון מהר"ח מרדכי ז"ל אב"ד מדובנא⁸ (והשלימו אחיו הגאון המפורסם מהרא"ז מרגליות ז"ל)⁹ אשר הניף בעים רוח¹⁰ מבינתו לאסוף

-
- * מאמר זה מעובד מתוך פרק מעבודת הדוקטור שכתבתי (יצחקי, 2014), בהדרכת ד"ר מאיר רפלד. תודתי נתונה לפרופ' שמואל גליק ולד"ר דותן ארד, שעברו על הדברים ועזרו לליבונם הסופי.
- 1 ישנן צורות כתיב שונות לשם זה בספרות הרבנית. במקור: Eisenstadt
  - 2 בדרך כלל החיבור מופיע בספרות הרבנית בקיצור: פ"ת או פת"ש.
  - 3 יצא לאור על ידי המחבר בוויילנה בשנת תקצ"ו (1836), ובמהדורה שנייה עם תיקונים והוספות בז'יטומיר בשנת תרי"ב (1852).
  - 4 בהקדמתו לחלק "אבן העזר" כתב רא"א שחיבר חלק זה בשנת "הליכות עולם" (תרי"ז, 1857), אך מכיוון שבתחילת הספר מודפסת הסכמה משנת תרכ"א (1861), נראה שהודפס רק בשנה זו ביהונסבורג שבפרוסיה, על ידי שלושה מתלמידיו. אך ראו חאנעס, 1911, עמ' 502, ולפיו פורסם החיבור על ידי המחבר בשנת תרי"ט (1859).
  - 5 יצא לאור לאחר מותו של רא"א בוויילנה בשנת תרל"א (1871).
  - 6 רא"א אסף והביא תשובות שונות של פוסקים שחיו לפניו ואף מבני דורו, אך מדי פעם הוסיף גם את דעתו על הנושא המדובר. בהקדמה למהדורה הראשונה לחלק "יורה דעה" ציין שהשתמש ב-186 ספרי שו"ת.
  - 7 מכאן שרא"א והאחים מרגליות היו קרובי משפחה, אך לא מצאתי בספרי הביוגרפיות ותולדות המשפחות קשר משפחתי ביניהם.
  - 8 על ר' חיים מרדכי מרגליות ראו לדוגמה: וונדר, 1983, עמ' קיט-קכב; 1993, עמ' 301-314; שפירא, 2001.
  - 9 ר' אפרים זלמן מרגליות הוא מחבר הספר "מטה אפרים" וחיבורים נוספים. להרחבה עליו ראו לדוגמה: וונדר, 1986, עמ' 915-931; 1993, עמ' 651-677.
  - 10 בעקבות ישעיהו יא, טו. וראו בפירושו רש"י שם, שפירש את המילה "בעינים" מלשון חווק.

ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים (אשר לא כל אדם זוכה שיהיו נמצאים אצלו) והעמידם סדרים סביבות השלחן הטהור [...] אך לא חיבור ספר הזה רק על חלק או"ח ואחר זה נאסף אל עמיו ואיננו כי לקח אותו אלהים [...] על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד [שולחן ערוך, יורה דעה] כדמותו וכצלמו.

כבר בהוצאה הראשונה הדפיס רא"א את "פתחי תשובה" בצמידות ל"שולחן ערוך", וחיבור זה מופיע בשולי ה"שולחן ערוך" כמעט בכל הדפוסים עד ימינו. החיבור "פתחי תשובה" התקבל כגורם בעל סמכות הלכתית רבה,¹¹ ומהווה נדבך משמעותי בעולם הספרות הרבנית וההלכתית.¹²

תולדות חייו של המחבר

רא"א נולד בביאליסטוק, ויש כמה דעות לגבי שנת הולדתו. בהקדמתו לחלק "אבן העזר" תיאר את חלקו הראשון של חיבורו, ובין השאר כתב שם: "ואם כי אז צעיר לימים הייתי, משנתי כ"ב ונקי שניתי". כלומר, כשהיה בן 22 יצא לאור חיבורו על חלק "יורה דעה", ומכיוון שהקדמה זו נכתבה בתמוז תקצ"ו (1836) נוכל להסיק שהוא נולד בשנת 1814. יש הטוענים שנולד בשנת 1813,¹³ אך מציטוט שהובא בספר "שם הגדולים השלישי" נראה שנולד ב־1815: "הרב מו"ה אברהם צבי הירש אייזענשטאט, הגאון המובהק והמפורסם

11 על התקבלותו המהירה בעולם פסיקת ההלכה, ראו: יצחקי, 2014, עמ' 182-205. בהערת אגב אוסיף שחיבורו בעולם פסיקת ההלכה היא כה גדולה עד שזהו החיבור היחיד מן המאה ה־19 (על חלק "יורה דעה") שמוגדר כחומר חובה לבחינות ההסמכה לרבנות של הרבנות הראשית לישראל.

12 לדוגמה נביא שניים מגדולי הדור הקודם, שהיללו את ה"פתחי תשובה" בדברים שבעל פה. דברי החזון אי"ש (ר' אברהם ישעיהו קרליץ [בלארוס וישראל, 1878-1953]) מובאים אצל ירוב (1999), חלק ב, עמ' סב): "ואמר רבינו שה'פתחי תשובה' הוא הפוסק האחרון שעל השולחן ערוך [...] ואמר להגר"ח (ר' חיים קנייבסקי) שליט"א שהפ"ת מביא מספרי האחרונים אין זה שהעתיק סתם אלא בירר כל דבר". על הגאון מטשעביץ (ר' בעריש דב וידנפלד [גליציה וישראל, 1881-1965]) מסופר אצל רוזנטל (2009, עמ' 292), כך: "פעם אמר שמכל ספרי המעתיקים הספר החשוב ביותר הינו 'פתחי תשובה יורה דעה', שאין כמותו לשבח משום שהעתיק את התשובות בצורה תמציתית וקולעת ביותר [...] דהיינו שקיצר והעתיק באופן שלא הניח לטעות בדבריו, ולא החסיר שום פרט או תנאי שנוגע לאותה הלכה [...] והיה סבור שיש להתייחס לדבריו כמכריע ולא רק כמעתיק".

13 ראו לדוגמה: חאנעס, 1911, עמ' 502; שטרן, 1931, עמ' 59; צוקרוב, 1932, עמ' 237; הלחמי, 1994, עמ' שו.

בחיבוריו שהיה אבד"ק ברעסטאוויץ ובק"ק אוטיאן, נפטר בעיר קעניגסבערג בשנת תרכ"ח ג' אלול בן נ"ג שנה לימי חייו¹⁴ - מכאן משמע שנולד בשנת תרע"ה (1815). לעומת זאת, ב"פנקס ביאליסטוק" כתוב שנולד בשנת 1812.¹⁵

מתוך עיון בכמה מקורות אפשר לדלות פרטים נוספים על חייו.¹⁶ בגיל 15 בערך התחתן עם ינטא רייזל¹⁷ בת ר' יהודה ליב הכהן מגרודנא,¹⁸ ופתח חנות של מוצרי נייר ומכשירי כתיבה. לקוחותיו העיקריים היו מוסדות השלטון שישבו בביאליסטוק. אשתו ניהלה את החנות, והוא ישב ולמד בבית מדרשו של ר' יחיאל נעכעס עם ר' גרשון חן טוב¹⁹ ור' שמואל הלוי.²⁰ כשמוסדות השלטון עברו מביאליסטוק לגרודנא התמוטט העסק, ורא"א התמנה לדיין בגרודנא.²¹ לאחר כמה שנים קיבל בשנת 1836 משרת רבנות בברסטוביץ (עיירה קטנה ליד ביאליסטוק),²² ובשנה זו גם הוציא לאור את המהדורה הראשונה של חיבורו הגדול "פתחי תשובה" על "יורה דעה", לאחר שנרפא ממחלה קשה.²³ רא"א כתב

14 מארקאוויץ, 1910, אות א, עמוד 62 (ההדגשה שלי, וכן להלן). כך מובא גם אצל אייזענשטארט, 1925, עמ' 5: "בשנת תרכ"ח הגיע לו השמועה הנוראה ע"ד [על רבר] הסתלקותו של אביו הגאון בעל הפת" שנפטר בקעניגסברג (ג' אלול תרכ"ח)", וכן מביא חענאס, 1911, עמ' 50.

15 הערשבערג, 1949, עמ' 192. וכן מובא אצל אייזענשטיין, 1906, עמ' 268; ויכלדר, 1995, עמ' קסז. 16 פרטים אלו נלקחו מתוך לונסקי, 1931, עמ' 87-104; הערשבערג, 1949, עמ' 191-192; ויכלדר, 1995, עמ' קסז-קסז; רבותינו שבגולה, 1998, עמ' 245-250.

17 נפטרה בגיל 77 בה' בטבת תר"ן (1890).

18 כיום נקראת גרודנו ושוכנת בבלארוס.

19 מחבר הספר "מנחה חרשה" - חידושים בלימוד גמרא, מפרשים ופוסקים על סדר פרשיות התורה; יצא לאור על ידי בן אחותו, דוד בן לוי סלוצקי, בשנת תרל"ד (1874) בוורשה. בהקדמת הספר (עמ' 6) סיפר ש"התווכח בדת ודין" עם ר' שמואל הלוי ועם רא"א.

20 מחבר הספר "בגדי ישע" (וילנה 1844).

21 רבין (1973, עמ' 86-93) הזכיר דיינים ורבנים רבים שכיהנו בתחילת המאה ה-19 בגרודנא, אך שמו של רא"א אינו מוזכר שם כלל.

22 כיום נקראת Birastavica או Vialikaja, ושוכנת בגבולה המערבי של בלארוס.

23 כך כתב בהקדמתו לחלק "יורה דעה": "ומה גם אשר זה זמן לא כביר יד ה' נגעה בי שנחליתי ונדכיתי עד מאד אשר כמעט נתיאשו ממני מהיות איש". גם לאחר מכן היה חולה מאוד, ולונסקי (1931) תיאר כיצד הבריא באורח פלא כדי שיוכל להשלים את חיבורו גם לחלקי "אבן העזר" ו"חושן משפט" (עמ' 90-91). לונסקי גם הביא סיפורים על "מופתים" שאירעו במחיצתו, על ברכותיו שנתקיימו ועל הרושם שעשתה קפידתו (שם, עמ' 92-95).

גם תשובות²⁴ וחידושים נוספים²⁵ אך נמנע מלפרסמם.²⁶ בשנת תרט"ז (1856); יש הסבורים שזה היה ב-1854)²⁷ קיבל את הצעת קהילת אוטיאן והתמנה לרבה של העיר. בשנת תרכ"ח (1868) הוצע לו לשמש דיין בביאליסטוק, אך הוא נסע לקניגסברג כדי למצוא מרפא למחלתו, ושהה שם עד שנפטר בג' באלול ונקבר בבית העלמין המקומי.

בירור דעתו של רא"א מתוך פעולת האיסוף

מכיוון שהחיבור "פתחי תשובה" הוא מאסף של חיבורים שקדמו לו, קשה מאוד להסיק מה הייתה דעתו האישית של רא"א בסוגיות שבהן עסק. בדרך כלל הוא הביא דעות שונות בנושא המדובר ורק לעיתים רחוקות הכריע ביניהן, כך שלא ברורה לנו מהי מסקנתו להלכה.²⁸ רא"א גם ציין זאת במפורש בהקדמתו לחלק "אבן העזר", בכותבו על מטרת הבאת התשובות:

על כן חשק ורצון נפלא נתעורר בקרבי ודברתי אני אל לבי, כי טוב הדבר ללקט אורות ללקוט שושנים ששונים²⁹ הלכות ודינים, ולקרבם אחד אל אחד [...] על קוטב האמת מיוסדים, וזה לבד די לפני לסדר קיצור פסקי דינים היוצאים מתוך דבריהם.

24 בגוף החיבור "פתחי תשובה" הזכיר זאת כמה פעמים: "ובתשובת כ"י [כתב יד] הארכתי בזה ותירצתי קושיית המחברים על הש"ך [...] שכולם הקשו על הש"ך ואני ישבתי דברי הש"ך בזה בס"ד על נכון" (יורה דעה צה, ו); "גם בשו"ת שלי כ"י השגתי ג"כ על תשובת כנסת ישראל הנ"ל והעליתי ג"כ להתיר" (שם קג, ב); "ובתשובה כ"י העליתי דאותם האנשים המקבלים עליהם ליתן בשר לחיילות המלך שצריכים דוקא לשחוט בסכין בדוק וגם צריך שהשוחט מומחה ישחוט לזה" (שם קיז, ו). תשובה אחת שלו על גט שיש בו טעויות הופיעה ב"שו"ת ציוני" (וילנה תרל"ה [1875]), חלק א, סימן יא, שחיבר מחותנו ר' אהרן זעליג בן נפתלי ציוני מלוצין. הודפסו גם שאלות ששאל את ר' יחיאל בן אהרן הלר (כמהלך כהונתו כרב בברסטוביץ) בספר "עמודי אור" (קניגסברג תרט"ו [1855]), סימנים נט, צב.

25 בפתחי תשובה, יורה דעה קפה, ה, כתב: "ובדרושי הוכחתי", ולפיכך ייתכן שגם כתב דרשות, אך אין לכך כל עדות אחרת.

26 כך כתב בהקדמתו לפתחי תשובה, יורה דעה: "ואם כי תודה לאל תחת ידי הרבה חידושים אשר חנני יוצר המאורות, אך לגדולי חקרי לב דברי הם למותרות, ולקטנים כערכי אשר לא ראו מאורות, חשכו הרואות בארובות לצרות הצרורות ודי לנו אם עמדנו בראשונים להבין ולהורות".

27 לוי, 1996, עמ' 120.

28 לעיתים ניתן לשער את דעתו בנושא מסוים מתוך מעט פסיקותיו העצמאיות, אך ברוב המקרים פסיקותיו המעטות מפוררות לאורך החיבור והן אינן מסודרות לפי נושאים, כך שקשה להתחקות אחר דעתו.

29 על פי הדרשה "אל תקרי שושנים אלא ששונים" (בבלי, שבת ל ע"ב; שם פח ע"ב; פסחים קיז ע"א).

כלומר, דרכו של רא"א ברבים מן המקרים היא לתת לפוסק את הכלים ולרכו את המקרים התקדימיים כדי שיוכל להתמודד עם המקרה שהובא לפניו. הסיכום מוגש לפוסק על מגש של כסף, מתומצת הלכה למעשה, וכך בידי הפוסק נשארים הכוח והסמכות להכריע.³⁰

אביא רק דוגמה אחת להמחשת הדברים. בתחילת חלק "יורה דעה" (א, א) כתב הרמ"א: "ולכן נוהגין שאין אדם שוחט אלא א"כ נטל קבלה"³¹ לפני חכם, ואין החכם נותן לו קבלה, עד שידע בו שהוא יודע הלכות שחיטה ובקי ביד". רא"א התייחס למשפט זה ב"פתחי תשובה" (שם) והביא ארבעה מקורות:

נותן לו קבלה - עיין בשמלה חדשה³² סימן כ"ד שכתב במדינות אלו שאין שוחטין בלי קבלה. אם עבר ושחט בלא קבלה אף על פי שהוא מומחה ומוחזק מכל מקום שחיטתו אסורה כו' עיין שם.

ועיין בתשובת ברית אברהם³³ חלק יורה דעה סימן ט"ו שחולק עליו והעלה דאין לאסור דיעבד עיין שם.

ועיין בתשובת חות יאיר³⁴ סימן קע"ח בכפר שדרים בו איזה בעלי בתים ותמיד מחזיקים אצלם שוחט ובודק. וסמוך ליו"ט של פסח נפל למשכב, ואחד מן הבעלי בתים מומחה ויודע הלכות שחיטה רק שמעולם לא שחט ולא בדק ולא נטל קבלה אם רשאי לשחוט? והשיב שמצד הדין מותר לשחוט אחר שהוא שעת הדחק וכבוד יום טוב [...]

ועיין בתשובת שבות יעקב³⁵ ח"א סימן כ"ג דשוחט שלא שחט מעולם אין לשחוט לכתחלה ב"ט עיין שם.

30 על חיבור בעל מגמה דומה, במידה מסוימת, ראו לדוגמה: ארד, 2008. ארד הסיק שבתשובות מסוימות ("צמודות תוספות") ר' יוסף נ' ציאח "נמנע [...] לגמרי מחיווי דעה כיצד יש להכריע", ואף הצהיר על כך במפורש (שם, עמ' 173).

31 מעין "תעודת כשרות" לשוחט.

32 פורסם בזאלקווא בשנת תקצ"ג (1833). המחבר הוא ר' אלכסנדר סנדר בן אפרים זלמן שור, בעל "תבואות שור" (פולין, 1737-1833?).

33 פורסם בדירנפורט בשנת תקע"ט (1819). המחבר הוא ר' אברהם צבי הירש פצ'נובסקי (פולין, 1777-1818).

34 פורסם בפנקפורט דמיין בשנת תנ"ט (1699). המחבר הוא ר' יאיר בכרך (גרמניה, 1638-1701).

35 פורסם באופנבך בשנת תע"ט (1719). המחבר הוא ר' יעקב בן יוסף רישר (גרמניה, 1670-1733).

רא"א הביא כאן ארבעה חיבורים, מתקופות שונות וממקומות מגוונים, וחיבר את כל התשובות לסעיף אחד, סביב אותו נושא: שוחט ללא קבלה. נראה שקשה מאוד לדעת מהי דעתו של רא"א בנושא הנידון. הוא הביא שתי דעות לגבי דין מאכל שנשחט בידי שוחט ללא קבלה (בעל "שמלה חדשה" אסר גם בדיעבד, ובעל "ברית אברהם" התיר), וכן שתי דעות לגבי שחיטה ביום טוב על ידי מי שלא שחט מעולם (בעל "חוות יאיר" התיר, ובעל "שבות יעקב" אסר). אך רא"א לא הכריע בעניין זה ולא ציין מהי הכרעתו. כאמור, כך היא דרכו של רא"א לאורך החיבור כולו, ורק במקרים מועטים ציין בצורה חד־משמעית מהי דעתו האישית להלכה. ייתכן שאפשר לעקוב אחר הלך מחשבתו ודעותיו של רא"א בנושא מסוים על פי המקורות שהפנה אליהם ושעוסקים באותו נושא.³⁶ אם כל המקורות שהביא נוטים לכיוון הלכתי מסוים ללא יוצא מן הכלל, הרי שיש להניח שגם דעתו האישית נטתה לכיוון זה.

התייחסותו של רא"א לעיסוק בחוכמת הקבלה: עיון בחמישה מקורות

ננסה להוכיח את הדברים מתוך התייחסותו של רא"א לנושא לימוד חוכמת הקבלה ושאלת מהימנותו של ספר הזוהר. בהלכות תלמוד תורה (יורה דעה רמו, ד) כתב הרמ"א:

ואין לאדם ללמוד כי אם מקרא, משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובזה יקנה העולם הזה והעולם הבא, אבל לא בלמוד שאר חכמות.

הרמ"א הדגיש את האיסור ללמוד "שאר חכמות". דיון בפרשנותו של הש"ך לדברי הרמ"א יוליך אותנו לביורו דעתו של רא"א. הש"ך (שם רמו, ו) ביאר שכוונתו של הרמ"א במילים אלו היא "כגון ספרי הפילוסופים ותכונה וחכמת הקבלה וכיוצא בהן". לעומתו, רא"א הציג רק פירוש אחד למילים "שאר חכמות" – חוכמת הקבלה. כל המקורות שהביא עוסקים רק בנושא זה:

שאר החכמות – עיין בתשובת חות יאיר סימן ר"י שיש לרחק לימוד הקבלה כי ידיעתנו קצרה ואונס רחמנא פטריה ע"ש באורך, ועיין בזה בתשובת מהראנ"ח³⁷ סימן ח',

36 ראו לדוגמה: פתיחי תשובה, יורה דעה רמה, ד, שם הפנה לשו"ת קרית חנה (לר' גרשון ב"ר יצחק משה קובלנץ) אך לא הפנה לשו"ת שבות יעקב, שהיה רבו של בעל קרית חנה, ולא בכדי; ראו: גליק, 2000, עמ' 510.

37 יש כאן טעות דפוס – הכוונה היא לתשובת מהרלב"ח (ר' לוי אבן חביב).

ובתשובת שמש צדקה חלק יורה דעה סימן ס"א באמצע התשובה, ובשו"ת תשובה מאהבה חלק א'. ועיין בנודע ביהודה חלק יורה דעה סימן צ"ג.³⁸

רא"א הפנה אותנו בדבריו לחמישה מחברים שונים אשר עוסקים בנושא היחס אל חוכמת הקבלה, אך לא פירט את דבריהם אלא רק ציין את מראי המקום.³⁹ ייתכן שלפי הפניות אלו נוכל להסיק מהי דעתו האישית בנושא זה. לפי דבריו בהקדמה לחלק "יורה דעה", כאשר הוא מציין רק את מראי המקום הרי ש"אין שם דבר חדש הנוגע לעניין ההוא להלכה, אך לפלפולא בעלמא". עיון בגוף התשובות שהביא מוביל אותנו להשערה שהוא התנגד ללימוד ולעיסוק בענייני קבלה, משום שכל חמשת המקורות שאליהם הפנה מתנגדים לעיסוק בעניינים אלו. תחילה הפנה אותנו לתשובתו של בעל "חוות יאיר", שהציג שאלה ששאל אותו חבר ותיק. מקור זה מהווה ציון דרך להשקפתו של רא"א:

שאלה עוד אחת שאלתי מרום הדרת מעלת כבוד תורתו [...] והנה רוחי בקרבי ישחרוני ויעורוני ללמד מעתה חכמת הקבלה להפלגת מעלתה שהיא נשמת התורה [...] רק שבהיותי בעומק מחשבה זו לבי נוקפי לומר כי חכמה הזו מתוך גדולת מעלתה לאו כל אדם זוכה בשגם יש בה סכנות עצומות וכבר חכמי ש"ס אשר מפיהם אנו חיינ לא ציוו בשום מקום על לימודה [...] לכן אליו נשאתי נפשי יוציאני מן המבוכה ויורני בדרך אבחר.⁴⁰

תשובת "חוות יאיר" ארוכה, ולכן אסכם את הנקודות העיקריות שעולות ממנה. יש פוסקים שהאריכו לכתוב באופן חיובי על לימוד תורת הסוד, ויש כאלה שהתנגדו לכך. בעל "חוות יאיר" לא רצה להכריע "כי איך אשא ראשי להכניסו בין ההרים הגדולים שדברו בזה".⁴¹ הוא הביא דעות רבות של חיבורים המעודדים את לימוד הקבלה: "מנחת יהודה",⁴² "שני לוחות

38 פתחי תשובה, יורה דעה רמו, ד.

39 חוץ ממשפט סיכום אחד לדברי "חוות יאיר".

40 שו"ת חוות יאיר, סימן רי.

41 שם. על יחסו של בעל "חוות יאיר" לעולם הקבלה, ראו: ברקוביץ, 2008, עמ' 40-48; Twerski, 1987, pp. 447-467

42 ר' יהודה חייט (איטליה, תחילת המאה ה-16).

הברית (של"ה)⁴³, "פרדס"⁴⁴, "מצרף לחכמה"⁴⁵ ועוד. לעומתם, הוא גם הזכיר את המתירים רק ליחיד סגולה לעסוק בנושא: הרמב"ן, הראב"ד, "תורת העולה"⁴⁶, "שמן המאור"⁴⁷ ועוד. לדעת "חוות יאיר", הבעייתיות בלימוד זה היא שלא כל אחד יכול להבין את עומקה ואת סודותיה של הקבלה, אלא רק מי שקיבל זאת במסורת מרבותיו בלימוד "פנים אל פנים":

ודאי הפורש לגמרי מחכמה זו כפורש מחייו וכל שבחי שבחין שנאמרו בהוגיה ולומדיה אמת וצדק במקבליה פנים אל פנים ממומחה שגם כן קבלה [...] מה שלא מצינו בדורות הללו שאין הלימוד מפי סופרים שקבלו פנים אל פנים חכמה זו רק מפי ספרים [...] וכן האמת, ואולי לא ידעו ולא יבינו את זה כל חכמי הקבלה דורתנו אף המצפצפים והמהגים בקבלת האר"י.⁴⁸

בעל "חוות יאיר" העיד על עצמו שאינו בקי בעניינים אלו, והטיל ספק בהבנתם של אלו המתמימים להבין בחוכמת הקבלה ובדברי האר"י. לאורך כל התשובה הוא הציג את ההתלבטות בנושא לימוד הקבלה, ולכן לא פסק בשאלה אם כדאי ללמוד חוכמה זו, אלא השאיר את ההכרעה בידי השואל:

ואתה [...] לא תחליט דבריי ולא תלך אחר דעתי ועצתי ואם יגעת בעיוןך ומצאת דרך עוצב בי ותבחר דרך אחר בהכרעת שני חלקי סותר הנ"ל הודיעני נא את דרכיך אולי ישרו בעיני ואבטל דעתי מפני דעתך.⁴⁹

לאחר ההפניה לשו"ת "חוות יאיר" הביא רא"א תשובה נוספת, זו של מהר"ל⁵⁰, המדברת על האמונה בגלגול נשמות, הדומה ברוח הדברים לתשובת "חוות יאיר":

43 ר' ישעיהו הורוויץ (פולין, גרמניה וארץ ישראל, 1558-1628).

44 כנראה הכוונה ל"פרדס רימונים" של ר' משה קורדובירו (ארץ ישראל, 1522-1570).

45 ר' יוסף שלמה רופא דילמדיגו, המכונה יש"ר מקנדיאה (כרתים, 1591-1655).

46 חובר על ידי הרמ"א.

47 אביו של בעל "חוות יאיר" (ויש סבורים שהיה סבו של אביו).

48 שו"ת חוות יאיר, סימן רי.

49 שם.

50 ר' לוי בן חביב (ארץ ישראל, 1480-1541).

ובענין השאלה הג' ששאלת אם אמונת הגלגול הוא דבר הכרחי להאמין בו הכל.⁵¹ גם אם מותר לדרוש בו ברכים.⁵² דע כי בעונותי עדיין לא זכיתי לחכמה הזאת יען כי לא ניתן לאדם רשות להבין בה מעצמו ולחקר עליה אלא כשמה כן היא שצריך שיקבל אותה מרב שקבל גם הוא ובזמן הזה (לשם) בארצותינו לא היו נמצאים אנשים כל כך שלמים בה [...] וכולנו אנחנו מחוייבים [...] להאמין האמונה הזאת בלי שום פקפוק וספק כלל. האמנם לדרוש בה ברכים נראה ודאי שהיא דבר בלתי הגון מאד כי לא טובים אנו מאבותינו ורבותינו עליהם השלום אותם שכתבוה בספריהם ולעולם לא דברו בה כי אם על דרך רמז וחידה וכתבו עליה שהיא סוד גדול.⁵³

בדומה ל"חוות יאיר", גם מהרלב"ח טען שחוכמת הקבלה אמורה להימסר מרב לתלמיד באופן צנוע וסודי, שאין ללמד ולהפיץ תורה זו ברכים, ושהיא בהחלט אמיתית וצריך להאמין בה. המקור השלישי שאליו הפנה רא"א את קוראיו הוא שאלה מעניינת המובאת בשו"ת "שמש צדקה":⁵⁴

שאלוני אנשי מדינות איטליאה של יון המתגוררים בעיר ואם שאלוניקי [...] אם טוב עושים בתוך עמם תופסי התורה היושבים על מדין להגזים ולאיים עליהם שפאת זקנם לא יגלחו.⁵⁵ עוד במספריים כמנהג הקדום, ושאם לא יצמיחו ויגדלו הזקן כנהוג ביניהם ירדפום עד החרמה ויגרשום מן הארץ, או יבדילום מתוך העדה.⁵⁶

51 הוויכוח סביב שאלת קיומו של הגלגול התנהל כבר בימי הביניים; ראו: שלום, 1945; שוורץ, 1993. הוויכוח המשיך גם במאות ה-15-16; ראו: גוטליב, 1971-1977; רביצקי, 1989; הלנר-אשד, 1990. להתייחסויות נוספות מספרות השו"ת על אמונת הגלגול בפרט ועל פולמוס הקבלה בכלל, ראו: גליק, 2010, עמ' 220-221.

52 לא מצאתי מי שכתב על שאלת הדרשה ברכים על עניין הגלגול, אך שאלת ההיתר הכללי לדרוש בסודות הקבלה ברכים מתחילה בדברי המשנה (חגיגה ב, א): "אין דורשין [...] ולא במרכבה ביחיד", ולאחר מכן גם בתלמוד הבבלי (חגיגה יג ע"א). הפולמוס המשיך גם בתקופתו של מהרלב"ח. הקר (1986, עמ' 120) טען שהדרשנים הספרדים נמנעו מלשכך דברי קבלה בדרשותיהם, ושהחלו לעשות זאת רק בסוף המאה ה-16 ובתחילת המאה ה-17; וראו גם: הקר, 1984, עמ' 591-593.

53 שו"ת מהרלב"ח (ונציה 1565), סימן ח.

54 ר' שמשון מורפורגו (איטליה, 1681-1740).

55 על מנהג גילוח הזקן ופאות הראש, ראו: זימר, 1996, עמ' 43-71.

56 שו"ת שמש צדקה, יורה דעה, סימן סא (ונציה 1704). להרחבה ראו: הורביץ, 1994.

בתשובה ארוכה הסכים בעל "שמש צדקה" עם אנשי איטליה הגרים בסלוניקי, מכמה טעמים:⁵⁷ הטעם הראשון הוא שאין זו חובה הלכתית אלא רק מנהג מדרכי הקבלה, ולכן אין בני העיר יכולים לכפות ולהעניש את אלה שאינם מגדלים זקן. טעם נוסף הוא, שדברי הקבלה מסורים אך ורק ליחיד סגולה ולא להמון העם. הוא הביא את דברי בעל "חוות יאיר" (סימן רי) שהזכרנו לעיל, ואת דברי הרמ"א והרמב"ן ש"חוות יאיר" הזכיר, וכן את תשובת מהרלב"ח. לסיום החלק הזה כתב:

האמת הוא מה שכתב בתום לכבו איש צדיק תמים בדורותיו מוהר"ר תם⁵⁸ בן יחיא⁵⁹ [...] הלא טוב אמנה כי הקבלה היא חכמה רמה וכו' אך בזמנינו זה אפס המדע הזה וסתרי תורה נעלמו מעיני כל וכו' ועל כיוצא בזה הזהירונו ז"ל במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור.⁶⁰

שלוש התשובות שהבאנו כאן, בעקבות הפניותיו של רא"א בדבריו, מביעות רעיון זה: יש עומק גדול בחוכמת הקבלה, ורבים הם האנשים המתיימרים להבינה אך טועים ומטעים את האחרים, ולכן עדיף שלא לעסוק בה. נוסף על תשובות אלה, רא"א הפנה את הלומדים לשתי תשובות בעלות נימה שונה, ואפילו חריגה. בעל "תשובה מאהבה",⁶¹ תלמידו של ה"נודע ביהודה", נשאל אם ניתן להשביע אדם על ספר הזוהר במקום ספר תורה כמקובל:⁶²

57 ראוי להעיר שיש כאן לא רק השפעה של הקבלה, שהעלתה על נס את גידול הזקן, אלא גם השפעה סביבתית. האיטלקים חיו בסביבה נוצרית שבה גילוח הזקן היה מקובל, והם עצמם היו פתוחים מאוד להשפעות חיצוניות מהסביבה, ואילו היהודים העות'מאנים חיו בסביבה מוסלמית, שם גידול הזקן היה נורמה אצל הגברים.

58 משחק מילים: תום - תמים - תם.

59 נולד בפורטוגל, והיה אחד מחכמי קושטא במאה ה-16 ומרופאיו של השולטן. רבים מספריו עלו באש בשרפה גדולה שהייתה בעיר בשנת 1541. שרדו ספרי תשובותיו "תומת ישרים" ו"אהלי תם", הכוללים תשובות ופסקים.

60 שו"ת שמש צדקה, יורה דעה, סימן סא.

61 ר' אלעזר פלקלעס (צ'כיה, 1754-1826).

62 מפאת חריפותם של הדברים אביא אותם כמעט בשלמותם, והם מדברים בעד עצמם.

אבל אני אומר, הריני נשבע בתורת ה' שבספר הזוהר⁶³ נמצאו כמה זיזים וקלקולים אשר הוסיפו, ועלה אחת מתלמוד בבלי היות דאביי ורבא קדוש יותר מכל ספר הזוהר [...] כי כל הדורות מראש לא זכרו מספר הזוהר מאומה לא בהקיץ ולא בחלום. כי הנה אם אמת הדבר שהחבור הזה הוא מהתנא ר' שמעון בר יוחאי אשר ר' יהודה הנשיא קבל גם ממנו [...] איך לא זכר את הספר הזה בחבורו ש"ס משניות או בשום מקום? ואף ר' יוחנן שחיבר תלמוד ירושלמי אינו מזכירו בשום מקום, ורבינא ורב אשי שחברו תלמוד בבלי [...] ולא שמו רמז בכל התלמוד מספר הזוהר [...] והגאונים והרי"ף והרמב"ם ורש"י ותוס' והרמב"ן והרשב"א והרא"ש והטור והילקוט שמעוני [...] כלם לא ידעו ולא ראו ממנו דבר [...] אני אומר לאו גושפנקא דרשב"י ועזקתיה חתום עליה ומי שיש לו חצי דעת יגיד כן [...] כמבואר בספר מטפחת⁶⁵ להגאון מו"ה יעב"ץ⁶⁶ זצ"ל"ה שגזר אומר שחלו בו ידים מזייפים וחדש את החכם ר' משה די לאון יעויין שם. והנה מיום שנתחדש ספר הזוהר הרבה נכשלו ע"י [על ידיו ...] צאו וראו כמה קלקולים רבים קלקלו מאמיני הכלב רע שבתי צבי שבור⁶⁷ ואחוזות מרעהו ברכי[ה]⁶⁸ משלוניקי, ויעקב פראנק שם רשעים ירקב, ותלו דבריהם בספר הזוהר.⁶⁹

63 יש לציין שדבריו מופנים רק לגבי ספר הזוהר, ואין אנו יודעים את דעתו לגבי העיסוק בחוכמת הקבלה בכלל.

64 חכמי ישראל במשך הדורות התייחסו לעניין הוויכוח על מהימנותו וחיבורו של ספר הזוהר: הריב"ש (ספרד ואלג'יר, 1326-1408) בתשובותיו (סימן קנז) דן בעניין הביקורת על הספירות; ר' אברהם זכות (ספרד, פורטוגל וארץ ישראל, 1452-1514) דן ב"ספר יוחסין" (קרקוב ש"מ [1580]) בשאלה מי חיבר את ספר הזוהר; ר' אליהו דלמדיגו (כרתים, 1458-1493) התנגד בספר "בחינת הדת" (באסיליאה, 1491?) לקבלה וערער על קדמות ספר הזוהר; ור' יהודה אריה די מודינה (1571-1648) הקדיש את כל החיבור "ארי נוהם" לביקורת על הקבלה ועל ספר הזוהר (בעניין הדפסות הספר "ארי נוהם" ראו: וינר, 2012, עמ' 22-34). למחקרים על עניין זה ראו לדוגמה: תשבי, 1982, עמ' 44-108; ליבס, 1989; הוס, 2001; אברמס, 2003; הוס, 2008, עמ' 284-358.

65 הכוונה לספר "מטפחת ספרים" (אלטונא תקכ"ח [1768]).

66 ר' יעקב עמדין (גרמניה, 1698-1776).

67 בעקבות לשון חכמים במשנה (בבא מציעא א, ד), והוא כינוי גנאי שגור לש"ץ בפי מתנגדיו.

68 ברוכיה רוסו (נפטר ב־1720) היה מנהיג אחד הפלגים מקרב הרונמה - מאמיני השבתאות שהתאסלמו בסלוניקי.

69 שו"ת תשובה מאהבה (פראג 1809), חלק א, סימן כו.

גם ההפניה האחרונה של רא"א בסעיף הנזכר לעיל אל דברי ה"נודע ביהודה"⁷⁰ מצביעה על כיוון דומה:

אשר שאל בנוסח לשם יחוד⁷¹ אשר חדשים מקרוב נתפשט ונדפס בסידורים הנה בזה אני משיב עד שאתה שואלני נוסח אמירתו יותר ראוי לשאול אם נאמר כי טוב באמירתו. ולדעתי זה רעה חולה בדורנו ועל הדורות שלפני זמננו שלא ידעו מנוסח זה ולא אמרוהו והיו עמלים כל ימיהם בתורה ובמצות הכל על פי התורה ועל פי הפוסקים [...] אבל בדורנו הזה כי עזבו את תורת ה' ומקור מים חיים שני התלמודים בבלי וירושלמי לחצוב להם כורות נשברים ומתנשאים ברום לבכם כל אחד אומר אנכי הרואה ולי נפתחו שערי שמים ובעבורי העולם מתקיים אלו הם מחריבי הדור [...] והרבה היה לי לדבר מזה אבל כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע וה' ירחם עלינו.⁷²

בשתי התשובות האחרונות אנו רואים נימה חריפה מאוד נגד העיסוק בספר הזוהר והעוסקים בתורת הקבלה. בדברי ה"נודע ביהודה" כאן הביקורת עקרונית יותר, הן על השיבושים והזיופים בספר הזוהר מחד, והן על העוזבים את עמל התורה והמצוות ועוסקים בעניינים מיסטיים מאידך.

ודאי שעמדו לפני רא"א גם ספרים של מחברים שראו בחיוב את העיסוק בתורת הקבלה, לדוגמה: ספר שני לוחות הברית (של"ה) היה לפני רא"א, והוא הפנה לספר זה עשרות פעמים בחיבורו. השל"ה הביא עשרות ציטוטים מתוך ספר הזוהר, תיקוני זוהר ועוד, ובעל "חוות יאיר" ציין אותו כאחד מן הספרים שמעודדים את לימוד הקבלה. דוגמה נוספת היא שו"ת "חכם צבי",⁷³ שרא"א התייחס אליו כמעט 40 פעמים בחיבורו. בעל "חכם צבי" (סימן לו) הפנה אל ספר הזוהר וכתב שאם יש מחלוקת בגמרא או בין הפוסקים, או כאשר הגמרא והפוסקים אינם מתייחסים לעניין – נכון לסמוך על דברי הזוהר; אך אם ספר הזוהר חולק על הגמרא והפוסקים, אזי מכריעים כדעת הפוסקים, מכיוון שדברי הזוהר אינם ברורים דיים, ויש סכנה

70 ר' יחזקאל לנדא (צ'כיה, 1713-1793). על התנגדותו של ה"נודע ביהודה" לעיסוק בחוכמת הקבלה כבר כתבו רבים; ראו: כהנא וסילבר, 2010, עמ' 349, הערה 1. עם זאת, הם הוסיפו שהיו חוקרים שגילו בכתביו משקעי לשון וסכמות מחשבה קבליים (שם, הערה 2).

71 להרחבה ראו: חלמיש, 1997.

72 שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא (פראג תקל"ו [1776]), יורה דעה, סימן צג.

73 ר' צבי אשכנזי (גרמניה, 1656-1717).

שלא יבינו אותם נכון. דוגמאות אלו ונוספות מוכיחות כי הרא"א הכיר את הדעות שמתייחסות בחיוב לתורת הסוד היהודית, ובכל זאת בחר להביא רק את הדעות שמתנגדות לעיסוק בה. דומני כי אריכות הדברים שאליהם הפנה רא"א מביאה אותנו למסקנות על אודות דרכו בנושא זה. כפי שכתבנו תחילה, פעמים רבות קשה לדעת את דעתו של רא"א בנושא מסוים מכיוון שהוא עצמו לא כתב על כך דבר אלא הביא את דבריהם של אחרים ואף כתב דעות מנוגדות, ונראה שכוונתו הייתה לפרוס את היריעה לעיני הדיין שעוסק במקרה המדובר. אך בסעיף שציטטנו, העוסק ביחס לתורת הקבלה, רא"א הפנה אותנו לחמישה מקורות שכולם כאחד מאירים לנו את הנושא באור מסוים מאוד. לכן, מכל ההפניות שאותן הביא רא"א בסעיף זה, ברור שהוא התנגד לעיסוק בחוכמת הקבלה ובספר הזוהר. אומנם הוא לא ציין את הסיבה להתנגדותו, אך ייתכן שהתנגדותו נובעת מן התפיסה שאין אנו ראויים לעסוק בדברים אלו בגלל חוסר השגתנו בדורות הללו, או מכיוון שיש בספרים אלו זיופים רבים וטעויות, הן בדפוסים והן בהבנה, ואין זה ראוי שאנשים יתעסקו בכך.

היחס לחגיגות ל"ג בעומר

למסקנה זו ניתן גם להגיע מהפניות אחרות של רא"א לענייני חוכמת הנסתר. בחלק "יורה דעה" הביא רא"א את תשובתו של החת"ם סופר⁷⁴ בנושא חגיגות ל"ג בעומר במירון: "ושם בענין ל"ג בעומר שהמנהג בין יושבי א"י אשר ממרחק יבואו לעה"ק [לעיר הקודש] צפת ועושים יום שמחה להדלקה אין דעתו נוחה בזה, ע"ש".⁷⁵ נבדוק את דברי החת"ם סופר:

אמנם ידעתי כי שמעתי שעכשיו אכשיר דרי ומרחק יבואו ידרושו את ה' בעה"ק צפת ביום ל"ג בעומר בהלולא דרשב"י ז"ל ואם כי כל כוונתם לש"ש [לשם שמיים] שחרם רב בלי ספק ע"ד [על דרך] ודיגולו ודליקו נרות עלי אהבה⁷⁶ כמ"ש תוס'

74 ר' משה סופר (הונגריה, 1762–1839). נולד בפרנקפורט והיה לרבה של פרשבורג (ברטיסלבה בירת סלובקיה בימינו). כינויו הוא ראשי תיבות של ספרו: "חידושי תורת משה". מחקרים רבים נכתבו על חייו, רבנותו ופסקיו, ואזכיר רק מעט מזער: כ"ץ, 1960; זהבי, 1965; סמט, 2005, עמ' 306–318; כהנא, 2015, עמ' 223–241, 434–438.

75 פתחי תשובה, יורה דעה רנא, ד.

76 משחק מילים על הפסוק "הִבְיָאֵנִי אֶל בֵּית הַיְיָ וְדַגְלֹוּ עָלַי אֶהְבֵּה" (שיר השירים ב, ד).

ר"פ [ראש פרק] אין מעמידין.⁷⁷ אבל מטעם זה בעצמו הייתי אני מן הפרושים כבן דרותאי⁷⁸ שלא אצטרך להיות יושב שם ומשנה מנהגם בפניהם ושלא ארצה להתחבר עמהם בזה [...] אבל לקבוע מועד שלא נעשה בו נס ולא הוזכר בש"ס ופוסקים בשום מקום ורמז ורמיזה רק מניעת הספד ותענית מנהגא הוא וטעמיה גופא לא ידענא [...] אך הוא נגד ש"ס [...] מכל מקום לעשותו יום שמחה והדלקה ובמקום ידוע דוקא שיהיה תל תלפיות שהכל נפנים לשם לא ידעתי אם רשאים לעשות כן.⁷⁹

החת"ם סופר התנגד להילולה העממית של חגיגות ל"ג בעומר במירון⁸⁰ משום שסבר שאין מחדשים חג והילולה שאינם מוזכרים בש"ס ובפוסקים, אף על פי שיש לכך מקורות בחוכמת הנסתר.⁸¹ בדבריו יצא במילים חריפות נגד החוגגים. רא"א בחר להפנות את הקוראים לעניין זה, למרות חוסר הקשר בינו ובין הלכות צדקה, וכנראה שמטרתו של רא"א הייתה להביע את התנגדותו לעניין.

77 החת"ם סופר הפנה אותנו לפירוש התוספות על בבלי, עבודה זרה כב ע"ב, ד"ה "רגלא בחבריה ידע", שם פירשו את המילה "רגלו" בשלושה פירושים: (1) שקר; (2) חוסר עמידה על העיקר; (3) מעילה. החת"ם סופר שיחק עם המילה "רגלו" ושינה אותה למילה "דליקו", כדי לומר לנו מה הוא חושב על אותם שמדליקים נרות במירון בהילולת רשב"י.

78 ראו בבלי, פסחים ע"ב.

79 שו"ת חת"ם סופר, יורה דעה (פרשבורג 1840), תשובה רלג.

80 על מסורת ל"ג בעומר וקברו של רשב"י במירון, ראו לדוגמה: יערי, 1961; סיימונס, 1991, עמ' פו-פט; הוס, 2002; טוקר, 2002.

81 על עולם המיסטיקה אצל החת"ם סופר ראו למשל את דבריו של כהנא: "עיון משולב בכתביו ובעדויות בני זמנו חושף פנים נוספות, הגלויות פחות למתבונן מבחוץ: החת"ם סופר היה דרשן-מקובל יוצר, וחישובי קץ שונים נחבאים בכתביו, וכן היה בעל חזונות וחלומות, וייחס להם חשיבות רבה, ואף כתב קמעות וגירש דיבוקים" (כהנא, 2007, עמ' 520; ועייין שם, עמ' 520-521, הערות 6, 8-9). כנראה רא"א לא הכיר כתבים אלו שיצאו לאור הרבה לאחר מותו של החת"ם סופר, ובודאי לאחר שרא"א הוציא לאור את חלק "יורה דעה" של חיבורו.

התייחסויות נוספות לספר הזוהר

בכל חלק "יורה דעה" הזכיר רא"א רק בשלושה מקומות את ספר הזוהר,⁸² כולם כמובאות מחיבורים אחרים, ושניים מהם מראים את התנגדותו לספר.

1. הרמ"א פסק: "וכ"ש [וכל שכן] דאסור לשאול בקוסמים ומנחשים ומכשפים" (יורה דעה קעט, א). על הלכה זו הביא רא"א את דברי בעל "משכנות יעקב",⁸³ שאסר לדרוש במכשפים אפילו עבור חולה:

ועי' בתשובת משכנות יעקב סי' ל"ט שלמד זכות על הנוהגים היתר לדרוש במכשפים בשביל חולה דיש לומר דהזוהר בזה לשיטתו דרשב"י [...] אבל אנן הא קיימא לן דלא כרשב"י [...] ומכל מקום שומר נפשו ירחק מהם עיין שם.⁸⁴

האיסור לדרוש במכשפים בשביל חולה שיש בו סכנה איננו כה חד-משמעי, אך ודאי ש"משכנות יעקב" הכריע שאין פוסקים כרשב"י בנושא זה, כלומר בניגוד לשיטת הזוהר.

2. במקום אחר כתב רא"א בשם ה"נודע ביהודה": 'עי' בתשו' נו"ב [נודע ביהודה] תניינא חלק א"ח [אורח חיים] סי' ק"ט שנשאל אם הולכים בעת צרה להתפלל על קברי צדיקים אם נכון ליקח עמהם ס"ת [ספר תורה] לבית הקברות".⁸⁵ אביא כאן את תמצות השאלה שנשאל ה"נודע ביהודה":

ואשר שאלתם [...] והיה עת צרה גדולה אם טוב לילך לבית הקברות לבקש רחמים שם ולקחת עמהם ספר תורה שמה [...] שהרצים לעשות כן מביאים ראיה מספר הזוהר פרשת אחרי, שעל ידי כן מתעוררים נפשות המתים הקבורים שם ומודיעים להקבורים בחברון ומעוררים רחמים.

82 גם בחלקים האחרים רא"א עצמו לא ציטט מספר הזוהר אלא רק כמובאה בתוך דברי אחרים, וגם זאת רק שלוש פעמים בחלק "אבן העזר", וכן שלוש פעמים בלבד בחלק "חושן משפט".

83 וילנא תקצ"ז(?) [1837]. המחבר הוא ר' יעקב בן אהרון ברוכין (ליטא, נפטר ב-1844).

84 פתחי תשובה, יורה דעה קעט, ב.

85 שם, יורה דעה שסז, ב.

וענה ה"נודע ביהודה":

אבל מה שפשוט אצלכם שמצד הזוהר נכון לעשות כן - לא כן הוא, והאמת שאני אין לי עסק בנסתרות והלואי שאוכל לצאת ידי חובתי בתלמוד ופוסקים הנחוצים למעשה והם חיינו ובהם נהגה. אבל כיון שראיתם דברי הזוהר שם הלא מבואר שאם חס ושלום הספר ההוא חסר אות אחת גורמים רעה גדולה ואם כן אפוא איה אצלנו ספר תורה שיהיה בדוק בחסירות ויתירות [...] ולכן חלילה לעשות כן.⁸⁶

ה"נודע ביהודה" ציין שאין הוא מתעסק בלימוד ספר הזוהר ולא ב"נסתרות", והוסיף וטען כי השואלים לא הסיקו את המסקנה ההלכתית הנכונה מדברי הזוהר, שהרי גם לפי דברי הזוהר עדיף שלא להביא ספר תורה לבית הקברות, בניגוד להבנת השואלים. וכך סיכם זאת רא"א ב"פתחי תשובה" שם:

ועל כל פנים חלילה לעשות כן דמבואר בזוהר פ[רשת] אחרי שאם חס וחלילה הספר ההוא חסר אות אחת גורמים רעה גדולה חס ושלום ואם כן הרי אין לנו ספר תורה שיהא בדוק בחסרות ויתרות עיין שם.⁸⁷

3. רק פעם אחת בחלק "יורה דעה" ניתן לראות שרא"א הפנה למקור שמביא את ספר הזוהר ונותן לו משקל בפסיקה ההלכתית.⁸⁸ בעל "חוות יאיר" נשאל: "שאלה נשאלתי אם כי יקרא קן ציפור לפני איש בשדה אם מחויב על כל פנים לזקוק לה לשלח את האם או רשאי לילך לדרכו ולא אמרה רחמנא שלח תשלח רק באם ירצה ליקח הבנים".⁸⁹ לאחר דיון קצר בדעות הראשונים הוא הגיע למסקנה הזאת:

ונחזור לענין השאלה אם מחויב להיטפל? נראה [...] מחויב ליטפל, והכי מסתבר לטעם שכתב בזוהר שהוא כדי שהעוף אם העופות תצטער ותפרח ממקום למקום לבקש את בני[ה] וע"י כך יתגלגלו רחמי המקום ב"ה על בניו שבגלות.⁹⁰

86 שו"ת נודע ביהודה, מהדורא תניינא, אורח חיים, סימן קט.

87 תשובה זו היא אפילו "לדעתכם", כמי שסומכים על דברי ספר הזוהר - אין לעשות כן.

88 פתחי תשובה, יורה דעה רצב, א, שם הפנה רא"א לדברי בעל "חוות יאיר".

89 שו"ת חוות יאיר, סימן סז.

90 שם.

ההוכחה ההלכתית היא מהגמרא, אך בעל "חוות יאיר"⁹¹ הביא את דברי הזוהר כ"תנא דמסייע" לעניין זה, וזו הפעם היחידה (בחלק "יורה דעה") שאפשר למצוא הפניה של רא"א לצירוף ספר הזוהר כסניף לסוגיה תלמודית.

רא"א התייחס בדבריו לתחומים שונים בעולם המיסטיקה היהודית: היחס ללימוד קבלה בכלל, היחס לספר הזוהר ולטעויות שבו, ענייני כישוף, סגולות שונות⁹² וכיוצא באלה. ייתכן שישנם תחומים בעולם זה שהוא התייחס אליהם באופן אחר, אך לא מצאנו מקורות המעידים על כך. ניתן אפוא לסכם ולומר שאף על פי שרא"א לא הביע את דעתו בצורה מפורשת ביחס ללימוד חוכמת הקבלה ולספר הזוהר, אפשר לראות מתוך הפניותיו את התנגדותו הנחרצת לעיסוק בנושאים אלו: ההעדפה להפנות את הקוראים לחמישה מקורות המתנגדים לעיסוק בחוכמת הקבלה, ולא להביא כלל דעות החולקות על חמשת המקורות הללו; ההפניה לשו"ת חת"ם סופר, המתנגד להילולה במירון; וההתנגדות לדעות המובאות בספר הזוהר. כלומר, אומנם דרכו של רא"א ב"פתחי תשובה" הייתה ללקט, והוא מיעט לפסוק בצורה מפורשת, אך לעיתים ניתן גם ללא אמירה מפורשת להסיק מה הייתה דעתו האישית מבין השיטין של דבריו.⁹³

היחס לתורת הקבלה בתחילת המאה ה-19: בין רא"א לחכמי ליטא

המסקנה שהסקנו על התנגדותו של רא"א לעיסוק בחוכמת הקבלה עומדת בניגוד להתפשטות העיסוק בעולם הסוד והקבלה בליטא בשלהי המאה ה-18⁹⁴ ובתחילת המאה ה-19 בעקבותיו של הגאון מווילנה.⁹⁵ הגאון עסק בעולם המיסטיקה והקבלה באופן קבוע,⁹⁶ ובהשפעתו עסקו

91 למרות המבואר בדברי שו"ת חוות יאיר, סימן רי, שהובאו לעיל, הרי שיש בשו"ת זה כחמישים הפניות לספר הזוהר.

92 ראו לקמן.

93 לדוגמה נוספת להבעת דעה של רא"א (על יחסו למשכילים), מבלי שכתב על כך במפורש, ראו: יצחקי, 2014, עמ' 155-162.

94 הונדרט, 2008, עמ' 130-138.

95 ר' אליהו בן שלמה זלמן מווילנה (1720-1797).

96 הגר"א כתב פירושים לספרא דצניעותא, לתיקוני זוהר ולתיקוני זוהר חדש, לספר יצירה ועוד; ראו לדוגמה: אביב"י, 1993; מורגנשטרן, 1999, עמ' 275-306, 320-327; שוח"ט, 2007; עדס, 2010; רואי, 2015.

בתורה זו גם תלמידיו ותלמידי תלמידיו.⁹⁷ רפאל שוח"ט אף הגדיר את "קבלת ליטא" כזרם עצמאי בספרות הקבלה.⁹⁸ לאור השפעתו הגדולה של הגאון על יהודי ליטא וחכמיה,⁹⁹ קצת מפתיע לגלות דרך עצמאית שאינה עולה בקנה אחד עם דרכו של הגאון.

הוכחה חזקה ביותר להבדלי ההשקפות בינו לבין הגאון בנושאי המיסטיקה היהודית נוכל למצוא בפירושיהם להלכות מעונן ומכשף בסימן קעט בחלק "אבן העזר". כך כתב הגאון על הרמב"ם:

[הרמב"ם] כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר, אבל כבר הכו אותן על קדקדו שהרי מצינו הרבה מעשיות בגמרא על פי שמות וכשפים [...] והפילוסופיא הטתו [...] אלא כל הדברים הם כפשטן, אלא שיש בהם פנימיות. לא פנימיות של בעלי הפילוסופיא שהם חיצוניות, אלא של בעלי האמת.¹⁰⁰

לעומתו, כמה פעמים בסימן זה ציטט הרא"א דעות שמתנגדות לשימוש בקמעות ובלחשים: לגבי הנוהגים היתר לדרוש במכשפים בשביל חולה – "ומכל מקום שומר נפשו ירחק מהם";¹⁰¹ לגבי שחיטת תרנגול כשכונה בית חדש¹⁰² – "אבל יותר טוב שלא לחוש לדברים אלו וכיוצא בהם [...] וטוב שיחנך הבית בתורה ובתפילה";¹⁰³ ולגבי הנחת ספר תורה על אישה שמתקשה ללדת – "ולא יביאו הס"ת [הספר תורה] אלא בפתח החדר של היולדת שזכות התורה יגין עליה ולא לענין סגולה או רפואה".¹⁰⁴

97 הבולטים שבהם שעסקו בחוכמת הקבלה היו ר' חיים מוולוז'ין (1749-1821); מחבר הספר "נפש החיים"; ר' מנחם מנדל משקלוב (נפטר ב-1827); כתב כמה ספרים בנושאי קבלה: "מים אדירים", פירוש על ספר הזוהר ועוד); ר' יצחק אייזיק חבר (1789-1853); כתב כמה ספרים בנושאי קבלה: "פרי יצחק", "גנזי מרומים", "פתחו שערים" ועוד, וכן את הספר "מגן וצינה: להגנת חכמת האמת", שעיקרו ויכוח עם תוכן הספר "ארי נוהם" [ראו לעיל הערה 64]; ר' שלמה אלישיב (1841-1926); מחבר הספר "לשם שבו ואחלמה"; הראי"ה קוק ועוד.

98 שוח"ט, 2003; 2015. בין השאר ציין שוח"ט את ההבדלים בין קבלת ליטא לבין הקבלה במשנת החסידות; ראו: שוח"ט, 2015, עמ' 13-14.

99 ראו לדוגמה: אטקס, 1998, עמ' 9-10, 15, 17.

100 ביאור הגר"א, יורה דעה קעט, יג.

101 פתחי תשובה, יורה דעה קעט, ב, בשם שו"ת משכנות יעקב, סימן לט.

102 ישנה מסורת כזו המובאת בצוואת ר' יהודה החסיד, מחסידי אשכנז הראשונים.

103 פתחי תשובה, יורה דעה קעט, ד, בשם שו"ת חת"ם סופר, סימן קלח.

104 פתחי תשובה, יורה דעה קעט, ו, בשם שו"ת חינוך בית יהודה (לר' יהודה לייב בן חנוך פפרעשי [גרמניה, 1645-1705]), סימן עא. עם זאת, באותו סעיף הזכיר רא"א גם דעה מתירה.

אולי ניתן להבין זאת בעקבות השמועות שהופצו שהגאון מווילנה אינו מאמין בתורת האר"י, ואף לא בספר הזוהר,¹⁰⁵ אך נראה יותר להסביר שאומנם רא"א התגורר ופעל בליטא, אך את רוב תורתו קיבל דווקא מחכמי מרכז אירופה, אוסטריה, צ'כיה והונגריה.¹⁰⁶ שם משפחתו של רא"א, אייזנשטט, מעיד שמוצאו מ"שבע הקהילות"¹⁰⁷ שבמחוז בורגרלנד שבגבול אוסטריה-הונגריה,¹⁰⁸ שהיו מרכז יהודי חשוב ונהנו מאוטונומיה דתית ותרבותית מסוף המאה ה-17 ועד לגירוש היהודים משם בשנת 1938. בנוסף, רא"א היה נער בשנות העשרים של המאה ה-19 אך לא למד בישיבת וולוז'ין המפורסמת בראשותו של תלמיד הגר"א, ר' חיים, שנפתחה בשנת 1802. כאמור לעיל, הוא למד בכיאליסטוק עם ר' גרשון חן טוב, שגם הוא למד בצעירותו בישיבות הונגריה.¹⁰⁹

גם ב"פתחי תשובה" ניתן לראות שהושפע מאוד מחכמי אוסטריה. ספר השו"ת שרא"א ציטט הכי הרבה פעמים הוא שו"ת חת"ם סופר, ובחלק "יורה דעה" הפנה את המעינים ליותר מ-90% מתשובותיו של החת"ם סופר.¹¹⁰ בהשוואה לספרי שו"ת אחרים שהביא רא"א ניתן לראות שמדובר בתופעה יוצאת דופן, לדוגמה: הוא הביא כמחצית מתשובותיו של בעל "הוות יאיר", ורק מעט יותר משליש מתשובותיו של סבו הגדול, בעל "פנים מאירות".¹¹¹ אין בידונו (כמעט) תיעוד על קשריו עם חכמי דורו בליטא ועל השפעתם עליו. אנו יודעים כאמור שרא"א כתב גם תשובות וחדושים נוספים¹¹² אך הוא נמנע מלפרסמם,¹¹³ וכתבים אלו אינם בנמצא. לכן, אי אפשר לדעת עם מי בדיוק עמד בקשרי מכתבים וממי

105 ראו בהקדמת ר' חיים מוולוז'ין לספרא דצניעותא: "אשר לקחה אזני דבת רבים בורים ריקים בפלכים הרחוקים [...] באמרם שהרב הקדוש די רוח אלהין קדישין ביה האריז"ל לא היה נחשב בעיניו חס ושלום. זאת ועוד אחרת, מהם אשר מעמיקים יותר לדבר סרה לומר, שגם הזוהר הקדוש לא הוכשר בעיניו חס ושלום לקבוע בו עסק לימודו מימיו. תאלמנה שפתי שקר הדוברות עתק על צדיק יסוד עולם".

106 בין מדינות אלו הייתה קרבה רעיונית ותרבותית, ובסוף ימיו של רא"א (1867) אף הפכו לממלכה אחת: האימפריה האוסטרו-הונגרית.

107 הקהילות הן: אייזנשטט, קוברסדורף, לקנבך, מטרסדורף, דויטשקרוין, פראונקירכן וקיטזה.

108 להרחבה על "שבע הקהילות" ראו לדוגמה: גרינוואלד, 1952; גולדשטיין, 1954; Gold, 1970.

109 ראו בהקדמה לספר מנחה חדשה (ראו לעיל הערה 19).

110 ספר שו"ת נוסף שרא"א הרבה לציטט הוא שו"ת "נודע ביהודה" לר' יחזקאל לנדא מפראג (שגם היא חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית) - בחלק "יורה דעה" ציטט רא"א כשני שלישים מתשובותיו.

111 להרחבה על נושא זה, ולהשערות מדוע הוא הרבה להביא את כתבי החת"ם סופר, ראו: יצחקי, 2014, עמ' 73-76.

112 ראו לעיל הערות 24-25.

113 ראו לעיל הערה 26.

הושפע מבחינת תפיסתו ההלכתית. עם זאת, נראה שרכני אוסטריה, הונגריה וצ'כיה השפיעו על פסיקותיו והלך רוחו של רא"א יותר מאשר רבני ליטא. כפי שראינו לעיל, גם ה"נודע ביהודה" ותלמידיו, וגם החת"ם סופר, לא ראו בעין יפה ספרים ומנהגים קבליים, וייתכן מאוד שרא"א הלך בדרכם בנושא זה, בניגוד להשקפת עולמם של חכמי ליטא באותו הדור.

הבאת מקורות ללא פירוט: הבעת עמדה הלכתית?

לסיום הנושא עלינו לברר: האם בכל פעם שרא"א הביא כמה מקורות ללא פירוט - הוא הביע עמדה מסוימת? ישנן דוגמאות לכאן ולכאן. בנושא הושטת אבר מן החי לבן נח¹¹⁴ הוא הפנה אך ורק לארבעה מקורות האוסרים זאת,¹¹⁵ ואף על פי שיש גם דעה שמתירה¹¹⁶ הוא לא הביא אותה כלל.¹¹⁷ לעומת זאת, ישנן דוגמאות שבהן רא"א הביא רשימת מקורות בלבד, ובהם אפשר למצוא מגוון של דעות בנושא:

1. בהתייחסו לדברי הרמ"א (יורה דעה נה, ה), שהטריף עוף שיש לו שבר בגוף שאי אפשר לראות מבחוץ, הפנה רא"א לארבעה ספרי שו"ת ללא כל פירוט על תוכן דבריהם, אף על פי שלכל אחד מהם יש דעה שונה על הנושא המדובר, ורא"א לא ציין את דעתו שלו בעניין.¹¹⁸

114 איסור אכילת אבר מן החי הוא אחת משבע המצוות שגם מי שאינו יהודי מחויב בהן. הדיון ההלכתי ב"שולחן ערוך" נסוב סביב השאלה אם בהושטת המאכל האסור לבן נח, היהודי עובר על איסור "לפני עיוור לא תיתן מכשול", או שמא ציווי זה מתייחס רק ליהודים.

115 "פרי מגדים" לר' יוסף בן מאיר תאומים (גרמניה, 1727-1792), ברלין תקל"א (1771); "פני אריה" לר' אריה ליב ברסלוי (הולנד וגרמניה, 1741-1809), אמסטרדם תק"ן (1790); "זכרון יצחק" לר' יצחק בן יוסף הוכגלרנטר (פולין, נפטר ב-1827), ללא מקום דפוס, שנת תק"ס (1800); "בית אפרים" לר' אפרים מרגליות (פולין, 1762-1828), לבוב תקע"ח (1818).

116 "אמונת שמואל" לר' אהרון שמואל בן ישראל קידנובר (פולין וגרמניה, 1614-1676), פרנקפורט דמיין תמ"ב (1682).

117 פתחי תשובה, יורה דעה סב, א.

118 שם, יורה דעה נה, טו. רא"א הביא את דברי בעל "באר עשק" (ר' שבתי באר [איטליה, המאה ה-17]) ו"שמש צדקה" שהחמירו, את דברי "חכם צבי" (ר' צבי בן יעקב אשכנזי [הולנד, 1658-1718]) שהקל, ואת דברי "מטה יוסף" (ר' יוסף בן חיים משה נזיר [מצרים, המאה ה-17]) שהתיר רק בהפסד מרובה.

2. במקום אחר¹¹⁹ הפנה רא"א לארכעה מקורות שדנים בשאלה על משרתת שניקתה תרנגולת ומצאה אותה חסרת לב, ובאותו זמן הסתובב חתול לידה כדי לאכול את שאריות הבשר - האם ניתן להכשיר תרנגולת כזו ולתלות שהלב נפל מידיה והחתול אכל אותו מבלי שהבחינה בכך? שלושה מבעלי התשובות המובאות התירו את התרנגולת לאכילה,¹²⁰ ואילו מקור אחד טען שזו טרפה גמורה.¹²¹ כלומר, רק המעיין לעומק במקורות שאליהם הפנה רא"א יכול ללמוד את כיווני הפסיקה השונים שהובאו בדבריו.

מן האמור ניתן לראות שכאשר רא"א הביא ב"פתחי תשובה" רשימת מקורות ללא פירוט תוכן התשובות, לעיתים הוא הפנה את המעיין למקורות שכולם מצביעים על כיוון הלכתי מסוים, ולעיתים פרס בפנינו קשת של דעות בלי שנוכל לדעת מהי דעתו. לכן, יש לעמוד ולעיין בכל המקורות שאליהם הפנה כדי לנסות לפענח מה הייתה דעתו האישית בנושא המדובר.

מקורות

- אביב"י, 1993 יוסף אביב"י, קבלת הגר"א (ירושלים: מכון כרם אליהו, 1993).
- אברמס, 2003 דניאל אברמס, "זוהר, ספר ו'ספר הזוהר": לתולדות ההנחות והציפיות של המקובלים והחוקרים", קבלה, יב (2003), עמ' 201-232.
- אטקס, 1998 עמנואל אטקס, יחיד בדורו: הגאון מווילנה - דמות ודימוי (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1998).
- איזענשטאדט, 1925 בנימין איזענשטאדט, משאת בנימין (וילנא: דפוס ציונסאן, 1925).

119 פתחי תשובה, יורה דעה מ, א.

120 שו"ת חכם צבי, סימן עד; שו"ת פנים מאירות (לר' מאיר איזענשטט [הונגריה, 1670-1744], אמסטרדם תע"ה [1715]), חלק א, סימן כג; שו"ת שאילת יעב"ץ, חלק א, סימן קכא.

121 שו"ת מהר"ם זיסקינדר (לר' מרדכי זיסקינדר [פולין, תחילת המאה ה-18], המבורג תע"ו [1716]), סימן לג.

- אייזענשטיין, 1906 יהודה דוד אייזענשטיין, אינציקלופדיה אוצר ישראל (ניו יורק: הוצאה פרטית, 1906).
- ארד, 2008 דותן ארד, "לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש־עשרה: ר' יוסף ן' ציאח", שלם, ח (2008), עמ' 134-248.
- ברקוביץ, 2008 חיים ברקוביץ, "המנהג במשנתו ההלכתית של הרב יאיר חיים בכרך", בתוך גרשון בקון, דניאל שפרבר ואהרן גימאני (עורכים), מחקרים בתולדות יהדות אשכנז: ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, 2008), עמ' 29-56.
- גוטליב, 1971-1977 אפרים גוטליב, "ויכוח הגילגול בקנדיאה", ספונות, יא (1971-1977), עמ' מג-סו.
- גולדשטיין, 1954 משה גולדשטיין, "מאמר שבע קהלות", בתוך ר' יהודה איסר אונטרמן ואחרים (עורכים), השר רבי דוד צבי פנקס ז"ל (ירושלים: המרכז הארצי של הסתדרות המזרחי בישראל, 1954), עמ' קנו-קפב.
- גליק, 2000 שמואל גליק, החינוך בראי החוק וההלכה: להתפתחותם של דינים ותקנות בחינוך במדינת ישראל בהשוואה לספרות ההלכה, כרך ב (ירושלים: מכון שכטר למדעי היהדות, 2000).
- גליק, 2010 שמואל גליק, קונטרס התשובות החדש: אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות, מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס, כרך ד: מפתחות וביבליוגרפיה בחקר ספרות השו"ת (ירושלים: מכון שוקן למחקר היהדות, 2010).
- גרינוואלד, 1952 יקותיאל יהודה גרינוואלד, מצבת קודש - לקהילות ישראל שנחרבו בידי עריצים (ניו יורק: הדר, 1952).
- הונדרט, 2008 גרשון דוד הונדרט, גאולה קטנה ומעט כבוד: החברה היהודית בפולין-ליטא במאה השמונה עשרה (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2008).
- הוס, 2001 בועז הוס, "הופעתו של 'ספר הזוהר'", תרביץ, ע, ג-ד (2001), עמ' 507-542.

- הוס, 2002, בועז הוס, "מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר", קבלה, ז (2002), עמ' 237-256.
- הוס, 2008, בועז הוס, כוזהר הרקיע: פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי (ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, 2008).
- הורביץ, 1994, אלימלך הורביץ, "על משמעויות הזקן בקהילות ישראל במזרח ובאירופה בימי-הביניים ובראשית העת החדשה", פעמים, 59 (1994), עמ' 124-148.
- הלחמי, 1994, דוד הלחמי, חכמי ישראל: תולדות חייהם של חכמי ישראל באלף השישי, מהדורה ג (בני ברק: תפארת הספר, 1994).
- הלנר-אשד, 1990, מלילה הלנר-אשד, "תורת הגלגול בספרי הקבלה של ר' דוד אבן זמרה", פעמים, 43 (1990), עמ' 16-50.
- הערשבער, 1949, אברהם שמואל הערשבער, פנקס ביאליסטוק (ניו יורק: געזעלשאפט פאר געשיכטע פון ביאליסטאק, 1949).
- הקר, 1984, יוסף הקר, "הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה", תרביץ, נג, ד (1984), עמ' 569-603.
- הקר, 1986, יוסף הקר, "הדרשה ה'ספרדית' במאה ה'ט"ז: בין ספרות למקור היסטורי", פעמים, 26 (1986), עמ' 108-127.
- וונדר, 1983, מאיר וונדר, "רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא, בעל ה'שערי תשובה'", אורייתא, 13 (1983), עמ' קיט-קכב.
- וונדר, 1986, מאיר וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, כרך ג (ירושלים: המכון להנצחת יהדות גליציה, 1986).
- וונדר, 1993, מאיר וונדר, אלף מרגליות: ספר עזר לחקר יוחסין, כרך א (ירושלים: המכון להנצחת יהדות גליציה, 1993).

- ויכלדר, 1995 בצלאל ויכלדר, "ספר פתחי תשובה", בתוך אביגדור ברגר (עורך), קובץ תורני: זכור לאברהם (חולון: בית מדרש ישיבת אליהו, 1995), עמ' קסו-קצג.
- וינר, 2012 משה וינר, "הקדמה ומבוא מאת המור"ל", בתוך ארי נוהם: המעלה ספקות בדבר יחסו של ספר הזוהר ועל חכמת הקבלה בכללותה (ירושלים: הוצאת המחבר, 2012).
- זהבי, 1965 יקותיאל צבי זהבי, מהחתם סופר ועד הרצל: תולדות חיבת ציון וראשית הציונות בהונגריה, טרנסילבניה, סלובקיה, רוסיה הקרפטית, צפון יוגוסלביה ובורגנלנד - משנת תקנ"ט (1799) עד תרס"ד (1904) (ירושלים: הספרייה הציונית על יד הנהלת ההסתדרות הציונית, 1965).
- זימר, 1996 יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1996).
- חאנעס, 1911 שמעון משה חאנעס, תולדות הפוסקים (ורשה: פ' באומריטר, 1911).
- חלמיש, 1997 משה חלמיש, "לשם יחוד וגלגוליו: בקבלה ובהלכה", אסופות, י (1997), עמ' קלה-קנט.
- טוקר, 2002 נפתלי טוקר, "ל"ג בעומר: מועד קטן שעניניו גדולים וסודותיו עמוקים", שנה בשנה, מג (2002), עמ' 57-78.
- יברוב, 1999 צבי יברוב, ספר מעשה אי"ש: תולדות חייו והנהגותיו של רבינו אברהם ישעיהו קרליץ בעל חזון איש (בני ברק: הוצאה פרטית, 1999).
- יערי, 1961 אברהם יערי, "תולדות ההילולא במירון", תרביץ, לא, א (1961), עמ' 72-101.
- יצחקי, 2014 חנן יצחקי, עיונים ב"פתחי תשובה" (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2014).

- כהנא, 2007 מעוז כהנא, "החת"ם סופר: הפוסק בעיני עצמו", תרביץ, עו, ג-ד (2007), עמ' 519-556.
- כהנא, 2015 מעוז כהנא, מהנודע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן (ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות ישראל, 2015).
- כהנא וסילבר, 2010 מעוז כהנא ומיכאל ק' סילבר, "דאיסטים שבתאים ומקובלים בקהלת פראג: דרשה מצונזרת של הרב יחזקאל לנדא, תק"ל", קבלה, כא (2010), עמ' 349-384.
- כ"ץ, 1960 אליעזר כ"ץ, החתם סופר: רבי משה סופר, חייו ויצירתו (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1960).
- לוינ, 1996 דב לוינ (עורך), פנקס הקהילות, כרך ליטא (ירושלים: יד ושם, 1996).
- לונסקי, 1931 חייקל לונסקי, גאונים און גדולים פון נאענטן עבר (וילנה: דפוס Notes i Szwajlich, 1931).
- ליבס, 1989 יהודה ליבס, "כיצד נתחבר ספר הזוהר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (1989), עמ' 1-72.
- מארקאוויץ, 1910 משה מארקאוויץ, שם הגדולים השלישי (וילנה: דפוס גארבער, 1910).
- מורגנשטרן, 1999 אריה מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות מעליית הרמח"ל עד הגאון מווילנא (ירושלים: מאור, 1999).
- סיימונס, 1991 חיים סיימונס, "עלייה לקברי צדיקים בחודש אייר", סיני, קח (1991), עמ' עז-צב.
- סמט, 2005 משה סמט, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה (ירושלים: מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, 2005).
- עדס, 2010 יעקב עדס, דברי יעקב: קבלת הגר"א (ירושלים: הוצאה פרטית, 2010).

- צוקרוב, 1932 שלמה צוקרוב, **ספרות ההלכה: מחתימת התלמוד עד השו"ע ונושאי כליו** (ניו יורק: התאחדות בתי מסחר ספרים עברים, 1932).
- רבותינו שבגולה, 1998 רבותינו שבגולה: **דברי ימיהם של גאוני ישראל**, חלק ב (ירושלים: אגודת נחליאל, 1998).
- רבין, 1973 דברבין, "תולדות עדת ישראל בהורודנא (גרודנא)", **אנציקלופדיה של גלויות**, כרך ט (ירושלים: קהילת גרודנא, 1973), עמ' 86-93.
- רביצקי, 1989 אביעזר רביצקי, "מעמד רגלי המקובלים בראשי הפילוסופים? על ויכוח קנדיאה במאה החמש-עשרה", **תרביץ**, נח, ג-ד (1989), עמ' 453-482.
- רואי, 2015 ביטי רואי, "היו משקים לתורה: זיקת הגאון מווילנה לספרות תיקוני הזוהר", **דעת**, 79-80 (2015), עמ' 33-76.
- רוזנטל, 2009 שלמה חיים רוזנטל, **שר התורה: תולדות חייו של הגאון רבי דוב בעריש וידענפלד** (ירושלים: פלדהיים, 2009).
- שוורץ, 1993 דב שוורץ, "הביקורת על תורת גלגול הנשמות בימי הביניים", **מחניים**, 6 (1993), עמ' 104-113.
- שוח"ט, 2003 רפאל שוח"ט, "קבלת ליטא כזרם עצמאי בספרות הקבלה", **קבלה**, י (2003), עמ' 181-206.
- שוח"ט, 2007 רפאל שוח"ט, "קווים מקבילים נפגשים: הלכה וקבלה במשנתם של הגר"א ור' חיים מוולוז'ין", בתוך **רונית מרוז (עורכת)**, **חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר**, תעודה כא-כב (תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2007), עמ' 449-486.
- שוח"ט, 2015 רפאל שוח"ט, "הגיגים על קבלת ליטא: עיון בסוגיית עיגולים ויושר", **דעת**, 79-80 (2015), עמ' 11-32.
- שטרן, 1931 אברהם שטרן, **מליצי אש**, כרך ב (גאלאנטא 1931).
- שלום, 1945 גרשם שלום, "לחקר תולדות הגלגול בקבלה במאה הי"ג", **תרביץ**, טז, ב-ג (1945), עמ' 135-150.

- שפירא, 2001 אפרים בנימין שפירא, תולדות ה"שערי תשובה" (ירושלים: מכון בית אפרים, 2001).
- תשבי, 1982 ישעיהו תשבי, משנת הזוהר (ירושלים: מוסד ביאליק, 1982).
- Gold, 1970 Hugo Gold, *Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes* (Tel Aviv: Olamenu, 1970).
- Twerski, 1987 Isadore Twerski, "Law and Spirituality in the 17th Century: A Case Study in R. Yair Hayyim Bacharach", in Isadore Twerski and Bernard Septimus (ed.), *Jewish Thought in the Seventeenth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987), pp. 447–467.

על המחבר

הרב ד"ר חנן יצחקי הוא בעל תואר שלישי מאוניברסיטת בר־אילן. את עבודת הדוקטור שלו על הנושא "עיונים ב'פתחי תשובה'" כתב בהדרכתו של ד"ר מאיר רפליד ז"ל. הוא מרצה בכיר במכללת אמונה־אפרתה בירושלים, ומשמש ראש התוכנית ללימודי תואר שני בתחום "זיכרון, מורשת ישראל וחינוך". כמו כן, הוא חוקר עצמאי במחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, וחבר בפורום "עמיתי שפיגל" במכון לחקר השואה באוניברסיטת בר־אילן.